

ження завданої шкоди відносинам власності у вигляді додаткової кваліфікації¹. Ставить під сумнів таку позицію М.В. Феоктістов, пояснюючи, що шкода в даному випадку спричиняється тому що власнику передається майно меншої вартості, ніж йому повідомлено і відповідно на що він розраховує, оскільки обіцяне майно не потрапляє до його фондів. До того ж при вчиненні фальшивомонетництва особа керується корисливими мотивами, вони не відокремлені від цього злочину, тому майнові інтереси власника є не додатковим факультативним, а додатковий обов'язковим безпосереднім об'єктом². На підставі викладеного ми вважаємо, що відносини власності є додатковим факультативним безпосереднім об'єктом "фальшивомонетництва", оскільки лише при такій формі збуту як введення в обіг підробок під виглядом справжніх, завдається шкода, тоді як при вчиненні інших альтернативних дій, передбачених ст. 199 КК України, створюється лише загроза спричинення такої шкоди. Також зазначимо, що переважна кількість цих злочинів вчинюється з корисливим мотивом, однак це не виключає можливості наявності інших мотивів.

Отже, основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 199 КК України є **суспільні відносини, які забезпечують регулювання готівкового грошового обігу в державі, обіг державних цінних паперів та обіг білетів державної лотереї, а відносини власності є саме додатковим факультативним безпосереднім об'єктом цього злочину.**

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

УДК 343.848-056.266

О.К. Лаптінова

**ПОНЯТТЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ, АДАПТАЦІЇ
ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ІНВАЛІДІВ,
ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ
(ТЕРМІНОЛОГІЧНО-СТРУКТУРНІ АСПЕКТИ)**

Стаття присвячена актуальним проблемам теорії і практики інвалідів засуджених до позбавлення волі. Визначено зміст складових відбування покарання інвалідами засудженими до позбавлення волі: реабілітація, адаптація та ресоціалізація.

Ключові слова: *інваліди, засуджені, реабілітація, адаптація і ресоціалізація.*

¹ Яни П.С. Ущерб собственнику при фальшивомонетничестве: совокупность с мошенничеством, гражданский иск. - 2005. - №4. - С. 137.

² Феоктистов М.В. Совокупности нет, гражданский иск подлежит удовлетворению // Уголовное право. - 2005. - №4. - С. 142.

Стаття посвячена актуальним проблемам теорії і практики относително інвалідів, осуджених к лишению свободи. Определено содержание составляющих отбывания наказания инвалидами, осужденными к лишению свободы: реабилитации, адаптации и ресоциализации.

Ключевые слова: *інваліди, осудженні, реабілітація, адаптація і ресоціалізація.*

The article is devoted to the urgent problems of theory and practice of invalids convicted to imprisonment. It is defined the content of components of serving sentence by invalids convicted to imprisonment: rehabilitation, adaptation, resocialization.

Key words: *invalids, convicted persons, rehabilitation, adaptation, resocialization.*

Постановка проблеми. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, інваліди складають близько 10% населення земної кулі, тільки офіційно їх зареєстровано понад 500 мільйонів (в Україні в даний час зареєстровано 1,8 мільйона інвалідів). Метою законодавства про соціальний захист інвалідів є забезпечення їм рівних з іншими громадянами можливостей у реалізації громадянських, економічних, політичних і інших прав і свобод, передбачених Конституцією України, а також згідно з загальноприйнятими принципами і нормами міжнародного права та міжнародними договорами України.

У 90-х роках ХХ ст. формується нове законодавство про інвалідів, що відповідає міжнародним стандартам, яке стосується і засуджених. У 1990 р. Верховною Радою СРСР була прийнята Концепція державної політики щодо інвалідів і Закон "Про основні засади соціальної захищеності інвалідів СРСР". У 1991 р. було прийнято Закон "Про основні засади соціальної захищеності інвалідів у СРСР", у якому були закріплені основні принципи і напрямки вирішення проблем інвалідів. У подальшому Україна, орієнтуючись на досягнення західної цивілізації, проголосила себе правовою і соціальною державою, привела конституцію країни і законодавство у відповідність із міжнародними стандартами поваги прав людини, і в першу чергу, прийнятими Генеральною Асамблеєю ООН: Загальною декларацією прав людини 1948 р. Декларацією соціального прогресу і розвитку 1969 р., Декларацією прав інваліда 1975 р., Стандартними правилами забезпечення рівних можливостей для інвалідів 1993 р., Всесвітньою програмою дій щодо інвалідів та ін. [18, с. 123-167].

Однією з найбільш важких соціально-правових і кримінально-виконавчих проблем є умови відбування покарання засудженими-інвалідами та їх соціальна адаптація після звільнення. Значні зміни у даному плані відбулися в зв'язку з прийняттям у 2003 р. Кримінально-виконавчого кодексу

України (далі – КВК України). У новому КВК України виділено самостійний розділ, що визначає основи правового статусу засуджених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Питання соціальної адаптації засуджених-інвалідів після звільнення з установ виконання покарань ще не одержали належного висвітлення у науковій літературі, хоча проблеми соціальної адаптації засуджених, у тому числі інвалідів, отримали певне висвітлення у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених: Ю.М. Антоняна, І.Г. Богатирьова, Р.А. Журавльова, В.Н. Казанцева, А.Т. Потьомкіної, Т.Г. Предова, М.С. Рибака, В.М. Трубнікова, І.Я. Фойницького, Ю. Шинкарьова, І.В. Шмарова та ін.

У теорії кримінально-виконавчого права існує проблема розмежування і співвіднесення таких понять, як "реабілітація", "адаптація", "ресоціалізація" засуджених-інвалідів. Тому розглянемо докладніше зазначені поняття.

Інвалідом визнається особа, що має порушення здоров’я зі стійким розладом функцій організму, обумовленим захворюваннями, наслідками травм або дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності і викликаючого необхідність його соціального захисту.

Під **обмеженням життєдіяльності** розуміється повна або часткова втрата особою здатності або можливості здійснювати самообслуговування, самостійно пересуватися, орієнтуватися, спілкуватися, контролювати свою поведінку, навчатися і займатися трудовою діяльністю.

"Реабілітація" – цей термін (від лат. *rehabilitatio* – відновлення) вживається найчастіше в медицині і юриспруденції. Однак його зміст далеко не повністю відповідає проблематиці, пов’язаній зі звільненням засуджених-інвалідів із місць позбавлення волі.

Так, у Тлумачному словнику російської мови під реабілітацією розуміється усунення наслідків, викликаних важкою хворобою або травмою. Там же вказується і на інший зміст – відновлення колишньої доброї репутації чи в колишніх правах [29].

У Великому енциклопедичному словнику реабілітація у медичному смислі розкривається як комплекс медичних, педагогічних, професійних заходів, спрямованих на відновлення (або компенсацію) порушених функцій організму і працездатності хворих і інвалідів [12].

Р.А. Журавльов під реабілітацією інвалідів розуміє систему медичних, психологічних, педагогічних, соціальних, економічних заходів, спрямованих на усунення або найбільш можливу компенсацію обмежень життєдіяльності, викликаних порушенням здоров’я зі стійким розладом функцій організму. "Метою реабілітації, – відзначає він, – є відновлення соціального статусу інваліда, досягнення ним матеріальної незалежності та його соціальної адаптація". Зміст реабілітації, на його думку, включає в себе: медичну реабілітацію, що складається з відновлювальної терапії, реконст-

руктивної хірургії і протезування, професійну реабілітацію, що складається із професійної орієнтації, професійного устаткування, професійно-виробничої адаптації і працевлаштування; соціальну реабілітацію, що складається із соціально-середовищної орієнтації і соціально-побутової адаптації [22, с. 44-45].

Реабілітація у правовому смислі визначається як відновлення у правах осіб, які найчастіше притягуються до кримінальної відповідальності. Міжнародне законодавство [18, с. 123-167] термін "реабілітація" визначає як процес, що має на меті допомогти інвалідам досягти оптимального фізичного, інтелектуального, психічного і (або) соціального рівня діяльності і підтримувати його, надавши тим самим засоби для зміни їхнього життя і розширення рамок їхньої незалежності. Реабілітація може містити в собі заходи для забезпечення і (або) відновлення функцій, компенсації втрати чи відсутності функції або функціонального обмеження. Процес реабілітації не припускає лише надання медичної допомоги, він містить широке коло заходів і діяльності, від початкової і більш загальної реабілітації до цілеспрямованої діяльності, наприклад відновлення професійної працездатності (ст. 23).

Тобто *реабілітація інвалідів* – це комплекс соціальних заходів, здійснюваних державою, громадськими, релігійними й іншими організаціями і які мають як правовий, так і позаправовий характер. Соціальна адаптація є складовим елементом реабілітації інвалідів і припускає вироблення таких навичок спілкування, взаємодії з родиною, соціальним оточенням, державою та її установами, які дозволили б вести інваліду повноцінне життя після втрати якихось фізіологічних функціональних можливостей, викликаних травмою, захворюванням і т.д.

Розглянемо основні теоретичні визначення ресоціалізації і адаптації засуджених та специфічність даних процесів стосовно засуджених-інвалідів. У сучасній науці поряд з терміном "ресоціалізація" часто використовуються поняття "соціалізація" і "соціальна адаптація".

Соціальна адаптація. Великий енциклопедичний словник визначає соціалізацію (від лат. *socialis* – суспільний) як процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати у якості повноправного члена суспільства [13, с. 1131], тобто він включає в себе як цілеспрямований вплив на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на її формування [17, с. 10].

У словнику іноземних слів наводиться таке визначення: "Соціалізація – процес становлення особистості, засвоєння людиною знань, цінностей і норм, притаманних даному суспільству" [25, с. 570]. Отже, *соціальна адаптація* засуджених-інвалідів – це комплекс ресоціалізаційних заходів, які проводяться після їх звільнення і спрямованих на забезпечення сприйняття ними існуючих у суспільстві цінностей, соціальних норм, законів і пра-

вил співжиття, засвоєння соціально корисних ролей, вироблення прийнятних у суспільстві способів взаємодії в побуті, трудових колективах, соціальних групах під контролем держави, суспільних, релігійних і інших організацій з метою закріплення (або продовження) результатів виправлення, обумовлених станом їхнього здоров'я і фактом відбуття кримінального покарання.

У процесі соціальної адаптації беруть участь дві системи – особистість і соціальне середовище. Особистість колишнього засудженого – це вже, як правило, сформована і досить стійка структура. При адаптації відбувається пристосування особистості, що сформувалася, до нових умов життєдіяльності.

Взаємодія особистості звільненого з місць позбавлення волі із суспільством устанавлюється на двох рівнях: *макросередовища* (суспільства в цілому) і *мікросередовища* (групи, найближче соціальне оточення – сім'я, навчальні і трудові колективи, інші різні малі соціальні групи).

Існує ряд факторів, що ускладнюють адаптацію засуджених. У першу чергу, це протиріччя, притаманні самій природі позбавлення волі, які утрудняють процес виправлення засуджених, оскільки: а) ставлячи мету – у максимальному ступені пристосувати людину до життя у нормальних умовах суспільства, його примусово відокремлюють, ізолюють від цього суспільства; б) бажаючи замінити у свідомості злочинця шкідливі уявлення і звички правильними поглядами, прищепити йому соціально корисні якості, його тим не менш поміщають у товариство інших злочинців, де взаємне "зараження" негативними уявленнями найбільш імовірно; в) прагнучи привчити злочинця до життя у нормальному, трудовому середовищі громадян, до життя в умовах свободи, його одночасно поміщають у таку обстановку, яка різко відрізняється від життя вільних громадян, бо позбавлення волі є в принципі ненормальним, неприродним станом для людини; г) щоб знову не скоїти злочину, людина повинна бути у стані після виходу на волю активно діяти в правильному напрямку (підшукувати собі підходящу роботу, успішно трудитися, вирішувати побутові проблеми, не піддаватися спокусам легкого життя, алкоголю і т.д.), однак у виправних установах він відвікає піклуватися про себе і визначати свій спосіб життя [21, с. 3-4; 28, с. 123-129; 32, с. 92].

Отже, відбування покарання в установах виконання покарань позбавляє людину відомої самостійності, привчає до пасивності, так як уся його діяльність регламентується нормативними актами і спрямовується адміністрацією виправної установи. При різкому переході від позбавлення волі до свободи після відбуття строку покарання у засуджених може виникнути ряд труднощів в узгодженні своїх потреб з доходами, а також у трудовому і побутовому влаштуванні і у взаєминах з сім'єю та оточуючими. Як показали дослідження, більшість звільнених, які зіткнулися з труднощами адаптації, характеризуються нестійкою лінією поведінки, хиткою житте-

вою позицією, їхню поведінку можна пояснити як ситуаційну, яка залежить не стільки від світогляду, переконань людини, скільки від зовнішніх факторів, що впливають на її в даний момент.

До *суб'єктивних факторів*, які ускладнюють адаптацію, відносяться насамперед замкнутість чи підвищена сугестивність звільненого, його піддатливість зовнішньому впливу, особливо негативному мікросередовищу. Негативно позначається на адаптації необґрунтована протидія звільненого позитивним впливам людей, з якими він працює і живе. Великий вплив на адаптацію здійснює також морально-психологічна несумісність звільненого з новим середовищем: розбіжність у поглядах, установках, способі життя і т.п. При цих умовах може спрацювати і механізм "псевдо-адаптації" особистості до навколишнього середовища [19, с. 9].

До *об'єктивних факторів* відносяться ті обставини, що не залежать від адаптуемого звільненого чи осіб, які керують адаптацією. Наприклад, важче адаптуються до нових умов життя на волі особи, які тривалий час знаходилися у місцях позбавлення волі в умовах суворого, особливого режиму або тюремного ув'язнення. Пояснюється це тим, що умови життя в колоніях суворого і особливого режиму, а також у тюрмах біляш різко відрізняються від звичайних умов життя на волі; крім того, чим довший строк позбавлення волі, тим більше людина відвикає від життя на волі [8, с. 41-49].

Ще однією групою факторів, що ускладнюють адаптацію, є ті з них, які виявляються після звільнення. Це і розірвання багатьох соціально корисних зв'язків: з сім'єю, родичами, знайомими, трудовим колективом за місцем роботи, побутова і трудова невлаштованість багатьох осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Ускладнює соціальну адаптацію засуджених негативне відношення до них суспільства, з яким вони зіштовхуються із перших днів після виходу на волю.

Три етапи соціальної адаптації звільнених від відбування покарання [30, с. 96-100; 31, с. 27-29]: 1) пристосувальний етап, коли звільнений від відбування покарання вирішує життєві проблеми, пов'язані з побутовим і трудовим влаштуванням. На даному етапі закладається фундамент того виховного впливу, який буде надходити від трудових колективів, державних органів, громадських організацій;

2) етап засвоєння соціально корисних ролей найбільш складний і суперечливий, тому що пов'язаний із психологічними і моральними труднощами звільненого від відбування покарання. Відбувається зміна його соціальних ролей і функцій, і, як правило, виникає необхідність у зміні сталих навичок і звичок;

3) на третьому етапі соціальної адаптації звільнених від відбування покарання відбувається утвердження в їхній свідомості потрібних і корис-

них поглядів, звичок, нахилів, цінностей, бажання чесно трудитися, точно і неухильно виконувати вимоги законів і норм моральності.

Два етапи процесу соціальної реабілітації:

1) підготовка засудженого до звільнення за шість місяців до закінчення строку відбування покарання у виправній установі;

2) надання йому допомоги безпосередньо після звільнення.

Кожний із названих етапів складається з комплексу заходів, що носять насамперед правовий, виховний і кримінологічний характер.

В.Н. Казанцев, відзначаючи синонімічність термінів "соціальна адаптація" і "соціальна реабілітація", проводить відмінності між ними за об'єктом соціальної роботи. Соціальна адаптація необхідна як здоровим, так і хворим людям. Що ж стосується соціальної реабілітації, то її потребують особи, для яких характерний посттравматичний синдром, зокрема ті, що звільнилися із місць позбавлення волі, інваліди й інші. – відзначає він [26, с. 55]. Таким чином, реабілітація засуджених-інвалідів передбачає проведення медичних і інших заходів, спрямованих на відновлення (до можливих меж) стану їх здоров'я, трудових навичок, можливостей виконання якихось побутових функцій і т.д.

Питання про стадії і етапи ресоціалізації в науковій літературі залишається дискусійним і неоднозначно трактується багатьма вченими [14; 15; 16; 20; 27, с. 159; 34, 35]. Докладніше етапи ресоціалізації і її стадії розглянув М.С.Рибак. Він пропонує розділити процес ресоціалізації на 5 стадій: встановлення приналежності засудженого до позитивної, негативної чи нейтральної соціальної групи, до якої він може відноситися, враховуючи його інтелектуальні і вольові якості; створення умов для розриву негативних зв'язків із тією соціально небезпечною групою, з якою засуджений установив стосунки; виправлення; виховна робота; соціальна адаптація [24, с. 29-30].

Щодо ресоціалізації засуджених-інвалідів їх належить поділяти на кілька етапів: пенітенціарний, у рамках якого здійснюються заходи, позначені М.С. Рибак, тобто встановлення приналежності до якої-небудь із груп засуджених, створення умов для розриву негативних зв'язків, виховна робота й організація усього виправного впливу (у відношенні до засуджених-інвалідів адміністрація повинна проводити і медичні заходи лікувального і реабілітаційного характеру); другий етап - постпенітенціарна ресоціалізація, основою якої є соціальна адаптація особистості інваліда після звільнення з місць позбавлення волі.

Адаптація (від лат. *adaptatio*) – пристосування, приладжування організму, органів відчуттів до оточуючих умов [13, с. 1131]. Первісно термін "адаптація" використовувався у біології для позначення процесу пристосування будови функцій організмів і їхніх органів до умов зовнішнього середовища [11, т. 1, с. 216]. Разом з тим будь-яка адаптація є результат

приспосувального процесу. В Американській енциклопедії адаптація розуміється як зрушення у функції або формі, що підтримує існування системи у певному середовищі [33, с. 34]. Дане визначення, як уявляється, найбільш застосовне до адаптації індивіда в соціальному середовищі, яке забезпечує його існування у даній системі.

Процес адаптації людини в новому для неї соціальному середовищі пов'язаний з певними психологічними труднощами, оскільки неминуче викликає зміну його соціальних ролей і функцій у структурі мікрогрупи і необхідність зміни звичок, сприйняття нових правил поведінки. Порушення процесу адаптації (і як наслідок - процесу ресоціалізації індивіда) приводять останнього до конфлікту із соціальним середовищем і порушенню норм і правил даного співтовариства. Такі порушення обумовлені психофізичними і віковими особливостями окремих індивідів, які перешкоджають засвоєнню ними цінностей даної соціальної групи й у кінцевому підсумку призводять до десоціалізації індивіда, його протиставленню суспільству.

Для попередження здійснення правопорушень у майбутньому десоціалізовані потребують повторної соціалізації, тобто ресоціалізації. Ми підтримуємо позицію Г. Предова, що процес соціалізації закінчується тоді, коли сформувалася особистість, у той час як соціальна адаптація відбувається протягом усього життя. Коли соціалізація не дала очікуваних від неї результатів, виявляються ознаки які більш притаманні криміногенній поведінці, суспільство змушене задіяти процес ресоціалізації особи [23, с. 32-36].

Соціальна адаптація являє собою частину процесу ресоціалізації. Тривалість соціальної адаптації залежить не тільки від індивідуальних особливостей особистості звільненої від відбування покарання, але і від навколишнього середовища, форм і інтенсивності державного суспільного впливу на поведінку особи. Звільнений з місць позбавлення волі вступає в різного роду відносини, засвоює нові ролі (включається в новий трудовий колектив, вирішує нові проблеми, виконує сімейні обов'язки, займає певні соціальні позиції, співвідносить свою поведінку з очікуваннями і потребами суспільства), тобто адаптується до нових виробничих, побутових та інших умов.

Саме в період звикання до нових умов життя на волі перевіряються і закріплюються досягнуті в місцях позбавлення волі результати виправного впливу. При аналізі процесу соціальної адаптації необхідно враховувати зміни не тільки особистості, але і навколишнього середовища, виникаючі під впливом особистості, домагатися повної взаємодії особистості і навколишнього середовища, тому що тільки вона свідчить про успішний, позитивний її перебіг. Як відзначає Ю.М. Антонян, "для будь-якої системи оточуюче середовище і сукупністю об'єктів, зміна властивостей яких

впливає на систему, а також ті об'єкти, чії властивості змінюються у результаті поведінки системи" [7, с. 92].

Механізм адаптації особистості до навколишнього середовища не можна уявляти спрощено, лише як вплив навколишнього середовища і потрібна поведінка індивіда. Вплив соціального оточення на людину проходить через його свідомість і залежить від особистого досвіду, змісту свідомості, що склалася у виді уявлень, звичок, поглядів. При зміні навколишнього середовища людина прагне адаптуватися тільки в такому середовищі, соціальні критерії якого йому найбільш близькі, співпадають із його ціннісними орієнтаціями. У результаті підсилюється вплив навколишнього середовища на особистість.

Слід зазначити, що адаптація на соціальному рівні володіє низкою особливостей. По-перше, процес пристосування до соціального середовища характеризується активною участю свідомості, хоча окремі її етапи можуть і не усвідомлюватися індивідом; по-друге, людина не просто пасивно сприймає результати адаптації, але в змозі цілеспрямовано змінювати їх у відповідності із соціальними умовами; по-третє, процес соціальної адаптації відбувається в умовах діяльності груп, колективів.

Соціальна адаптація проявляється не тільки в пристосуванні людини до середовища, але й у свідомій діяльності особистості, спрямованій на перетворення середовища. Соціальне середовище впливає на свідомість і поведінку звільнених від покарання через діяльність, до якої вони залучені. Суперечливість потреб звільнених і неможливість їхнього задоволення у соціальному макросередовищі є причиною конфліктів, здійснення правопорушень.

В.М. Трубніков виокремлює наступні характерні особливості соціальної адаптації звільнених від відбування покарання: вона проходить після звільнення від покарань, пов'язаних із позбавленням чи обмеженням волі; цей соціально-психологічний процес починається з моменту звільнення засуджених від покарання і завершується досягненням відповідності між очікуваними вимогами суспільства (окремих соціальних груп) і поведінкою раніше судимої особи; задачею соціальної адаптації осіб, звільнених від покарання, є залучення їх до життя без правообмежень, пов'язаних із покаранням, у новому, або такому, що зміниться, колишньому соціальному середовищі, яка припускає їх вільне і добровільне підпорядкування нормативним вимогам даного середовища, кримінально-правових норм і правил співжиття; соціальна адаптація звільнених від покарання залежить також від адаптаційних навичок і здібностей, притаманних індивіду першопочатково і які з'явилися в умовах виконання покарання.

Аналізуючи проблему адаптації осіб, що відбули позбавлення волі, І.В.Шмаров висловив думку про те, що соціальна адаптація є не тільки

процесом пристосування до нового соціального середовища після звільнення, освоєння нових соціальних ролей і функцій вільних членів суспільства, але і "процес виправлення і перевиховання засуджених під час відбування покарання, оскільки він є в остаточному підсумку процесом їх моральної, психологічної і організаційної підготовки до життя на волі" [34, с. 20].

Висновки. Узагальнюючи, вищесказане, *соціальну адаптацію звільнених від відбування покарання* можна визначити як соціальний процес, обумовлений станом здоров'я і фактом відбуття покарання у виді позбавлення волі, що забезпечує сприйняття індивідом існуючих у суспільстві цінностей, соціальних норм, законів і правил співжиття і засвоєння ним соціально корисних ролей, що призводить до активної взаємодії між особистістю судимого і навколишнім середовищем, продовження з боку трудових колективів, державних органів, громадських і релігійних організацій виховного впливу шляхом здійснення контролю і спостереження за його поведінкою у побуті і на виробництві для остаточного досягнення його виправлення як мети покарання.

Використана література:

1. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. // Международное право в документах: Учеб. пособие / Сост. Н.Т.Блатова. – М.: Юрид. лит., 1982.
2. Европейские правила тюремного заключения // Международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. – М.: Международные отношения, 1993.
3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996. – К.: ВЕЛЕС, 2003. – 63 с.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Офіційне видання. – К.: Атіка, 2003. – 96 с.
5. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными от 30 августа 1955 г. // Международная защита прав и свобод человека: Сб. док. – М.: Юрид. лит., 1990.
6. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 20 грудня 1993 р. // Международная защита прав человека. – М., 2004.
7. Антопян Ю.М. Системный подход к изучению личности преступника // Сов. гос-во и право. – 1974. – № 4.
8. Бобылева И.Ю. Влияние длительных сроков лишения свободы на ресоциализацию осужденных // Исполнение наказания и социальная адаптация освобожденных: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1990.
9. Богатирьов І.Г. Про створення системи ресоціалізації засуджених // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського ін-ту внутр. справ. – К., 1998. – № 3.

10. Богатирьев И.Г. Роль міжнародних стандартів у гуманізації системи покарань (теоретико-прикладний аспект) // Держава і право: 36. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – Вип. 22.
11. Большая советская энциклопедия. – М., 1968. – Т. 1.
12. Большой энциклопедический словарь // Электронная версия Большой энциклопедии Кирилла и Мефодия / Под ред. Т.Г. Музрукова. – М., 2000.
13. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998.
14. Горобцов В.И. Теоретические проблемы реализации мер постепенного воздействия. – Орел: Орл. высш. шк. МВД РФ, 1995.
15. Гуськов В.И. Социально-правовые вопросы профилактики рецидива преступности среди освобожденных от наказания. – Рязань: Ряз. высш. шк. МВД СССР, 1975.
16. Детков М.Г. Организационно-правовые вопросы подготовки осужденных к освобождению из исправительно-трудовых колоний: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1980.
17. Жулева Ю.В. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях (правовые и криминологические аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2000.
18. Пищелко А.В. Технологико-педагогические основы ресоциализации личности осужденных. – Домодедово: РИПК МВД РФ, 1994.
19. Потемкина А.Т. Ресоциализация отбывших уголовное наказание как социально-правовая проблема // Проблемы социальной реабилитации отбывших уголовное наказание: Сб. науч. тр. – М.: НИИ МВД РФ, 1992.
20. Права ветеранов, инвалидов, пенсионеров и лиц, пострадавших от радиации / Под общ. ред. В.Е. Крутских, В.Е. Сидорова. – М.: НОРМА - ИНФРА, 2001.
24. Рыбак М.С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики. – Саратов, 2001.
29. Толковый словарь русского языка / Под ред. С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1986.
30. Трубников В.М. Понятие социальной адаптации освобожденных от наказания // Правоведение. – 1984. – № 1.
31. Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. – Харьков, 1990.
33. Философские проблемы теории адаптации / Под ред. В.И. Царегородцева. – М., 1975.
34. Шмаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (проблема социальной адаптации). – М.: Юрид. лит., 1974.
35. Яковлев А.М. Индивидуальная профилактика преступного поведения: Учеб. пособие. – Горький, 1977.